

Прегледни рад

УДК: 391:745/746(497.11)''2009/2011''
677:39(497.11)''2009/2011''*Марина Цветковић*

ТЕКСТИЛНА РАДИНОСТ У ОКОЛИНИ БЕЛЕ ПАЛАНКЕ

Апстракт: У раду се представљају специфична обележја традиционалне производње текстила у сеоским насељима на територији општине Бела Паланка, која су забележена у теренским истраживањима у периоду 2009–2011. године. Комплексан процес текстилне радиности који подразумева знања, вештине, умеће, сагледава се кроз технологију текстилних сировина и ткачку радиност. Посебан акценат је стављен на архаичне елементе доминантне традиционалне сточарске културе, као и на постепену трансформацију свих фаза текстилне радиности, која започиње коришћењем занатских услуга, а завршава се развојем текстилне индустрије. Основни извори су усмени, материјални (музејски предмети и доступни сачувани предмети у сеоским домаћинствима), и писани.

Кључне речи: *текстилне сировине, предење, ткачка радиност, трансформација, текстилни занати, индустријализација*

Традиционална текстилна радиност у области Беле Паланке била је до седамдесетих година двадесетог века веома развијена и представљала је значајан удео у привређивању сеоских домаћинстава. Овај рад је настао на основу резултата теренских истраживања која су вршена у периоду 2009–2011. године, у оквиру пројекта Етнографског музеја у Београду „Архаични елементи народне ношње и текстилног покућства код сточарског становништва у области Ниша“.¹ Циљ истраживања је да се употпуне знања о недовољно истраженом текстилном стваралаштву овог краја, као и да се употпуне збирке текстила Етнографског музеја у Београду. Значај и специфична обележја текстилне радиности која се истражује у раду, у складу су са досадашњим монографским истраживањима Етнографског музеја у Београду, и представљени су кроз теме: прерада текстилних сировина (биљних

---

¹ Уз помоћ општине Бела Паланка и колегинице историчарке Радијане Живковић, библиотекарке Народне библиотеке „Вук Караџић“ у Белој Паланци.

и животињских), предење и ткачка радиност; док ће, због обима, предмети текстилног покућства бити обрађени у засебном раду.

Акцента је на архаичним сточарским елементима које смо у траговима забележили у опустелим селима, удаљеним од главних саобраћајница. Такође, у раду је значајна пажња посвећена трансформацији и процесу гашења традиционалне производње текстила. Основни извори су усмени интервјуи са становницима села, и материјални – музејски предмети из овог краја који се чувају Етнографском музеју у Београду, у збиркама Справе и помагала за прераду текстила и текстилно покућство, као и многобројни сродни предмети које смо приликом теренских истраживања затекли у сеоским домаћинствима. У раду су кориштени и писани извори: монографије суседних, културно-етно-географских области (Књажевца и околине, Пирота и околине), и релевантни стручни радови. Доступна стручна литература је кориштена и ради поређења, провере података, а и као допуна реконструкцији појединих фаза у процесу производње текстила, тамо где су усмени извори непоуздани и недовољни.

Истраживањем је обухваћено 9 узоркованих села с 19 испитаника рођених од 1922. до 1945. године, тако да се подаци добијени техником интервјуа у највећој мери односе на период од 1941. године до краја прве деценије двадесетог првог века. На основу друштвених и економских параметара у послератном периоду уочава се више фаза у оквиру којих домаћа текстилна радиност поприма специфична обележја.

Већина испитаника је окарактерисала ратни а нарочито послератни период као веома тежак, када се живело оскудно и сиромашно. Већи део привреде је био уништен у ратним разарањима, а услед тешке политичке ситуације² у периоду који је уследио непосредно после Другог светског рата, њена обнова и поновни развој је био блокиран. Сеоски приходи су били важан елемент за преживљавање. Сиромаштво и беспарицу су пратили и лоши хигијенски услови. Тај период одликује и сведена домаћа текстилна радиност. Вуна се користила у мањем обиму него у претходном периоду, зато што се делом давала за војне потребе. Уместо вуне, интензивира се производња конопље, а удео лана који је предратном периоду био знатно већи, сведен је на најмању меру. Текстилни производи се у ликовном и техничком смислу поједностављују, а функција предмета се своди на задовољења елементарних људских потреба.

ФНР Југославија бележи изузетан развој у области привреде од 1953. до 1964. године. По Костићевом истраживању Белопаланачке котлине, за овај период карактеристична је константна депопулизација села, као последица исељавања сеоског становништва у индустријска и друга развијенија насеља (Костић 1970: 83). Становништво ове општине се смањило скоро за половину. Спровођење савременог аутопута котлином реке Нишаве, убрзало је процес концентрације становништва у котлинској равни. У години 1965.

²Варирања политике између Источног блока и земаља Запада.

испољава се знатан губитак становништва у односу на 1961. (*исто*, 87). Од тог периода до данас, долази до рапидног смањења броја становника, гашења многих сеоских насеља, и пораста броја „старачких домаћинстава“, што је представљало важно демографско обележје краја још шездесетих година двадесетог века (*исто*, 89).

Управо у наведеном периоду, домаћа текстилна радиноост доживљава крупне промене – производња текстила постепено прелази с домаће на индустријску производњу. Динамика ове трансформације је најинтензивнија у седмој деценији 20. века, када се гаси домаћа производња конопље и лана, а њихови производи се замењују куповним, индустријским производима. Тада и ткање вуне доживљава знатне трансформације: уводе се нове технике ткања које имитирају индустријске материјале, а сходно променама насталим у култури становања уводе се и функционално нови предмети. Ткање као основни вид текстилне радиности се задржава спорадично до девете деценије двадесетог века, када се потпуно угасило.

У последњој деценији двадесетог и првој деценији двадесет и првог века, евидентни су рудименти процеса прераде текстилних сировина и ручне израде текстилних предмета. Они су заступљени у виду ручне прераде текстилних вунених влакана (чешљање, предење) и плетења, а највише су присутни у селима у којима је комуникација с градским центрима – Белом Паланком, Пиротом и Нишом – отежана.

Услови за развој текстилне радиности, трговине, занатства

Специфична обележја текстилне радиности овог краја одраз су сплета природно-географских чинилаца – рељеф, воде, биљни и животињски свет – историјских, социјалних, економских, демографских и других. Становништво белопаланачког краја у прошлости се традиционално бавило пољопривредом, у којој је доминирало сточарство. Имајући то у виду, у текстилној радиности најважније сировине биле су вуна, козина, али и конпла и лан. У белопаланачкој области, као и у осталим областима српског традиционалног друштва у сеоским заједницама, основни носиоци привређивања биле су проширене породичне заједнице³ с дефинисаном поделом рада по патријархалном принципу. У овако организованим заједницама, жене су – поред бројних обавеза, као што су нпр. обавезно учешће у пољским радовима, у пословима везаним за сточарство, припрему хране, одгајање деце, организацију обредних ритуала – биле главни носиоци домаће текстилне радиности. Применом традиционалних знања, вешти-

---

³ О специфичности породице ове области види Васић (1969: 31–60)

на и технолошких поступака у преради текстилних сировина, уз коришћење допунских справа и помагала, претежно путем ткања, жене су производиле материјале за израду одевних предмета (уп. Медић 2011: 87–118), и текстилне предмете за опремање домаћинстава. На тај начин, подмириване су основне egzистенцијалне потребе чланова породице за одевањем и опремањем домаћинстава. За израду одевних предмета највише су израђиване пртене тканине – *постав*, односно тканине од конопље и лана, као и четворонитне вунене ваљане тканине – *сукно*, односно *клашње* – *пртеница*. За опремање домаћинства ткане су вишефункционалне прекривке (покривци, црге...), предмети постељног инвентара (чаршафи, јастучнице, сламарице...), пешкири, завесе, прекривке за колевке, зидњаци, патосаре, сламарице, месаљи, цедила.

Најстарији подаци говоре да је сеоско становништво махом концентрисано у неприступачним планинским пределима, јер су желели да буду што даље од комуникационих линија којима су пролазили освајачи. Насеља су била међусобно удаљена, терен обрастао претежно шумом и местимичним ливадама и пашњацима, и врло ретким ораницама. У таквим географским условима, становништво се бавило претежно сточарством (Милићевић 1884: 173). У прилог овој констатацији иду и писани извори који сведоче да су у овим областима у прошлости трговци куповали првенствено сточарске производе. С друге стране, у географски различитим условима, у равничарским регионима сеоско становништво бавило се претежно земљорадњом. Истраживачи указују и на трампу, традиционалну социјално-економску институцију реципроцитета, која је била развијена између висинских и низинских села. Из низинских села најчешће се мењало поврће за вуну или млечне производе или кукуруз, пшеница за дрва, итд. Тако, нпр. Горњорињци и Доњорињци, у време вршидбе, трампе с низинским селима снопове ржане сламе од које се праве рогоже за поврће (Костић *н. д.* 110).

Рељеф⁴ и воде на територији општине Бела Паланка, која се у географском смислу одређује као средње Понишавље, обликовале су мање културно-географске области – Белопаланачку котлину, Коритницу,⁵ југозападни део Буцака, Рињска села и села Суве планине, у којима домаћа текстилна радност, поред значајних сличности, испољава и незнатне, локалне разлике које се уочавају у терминологији и појединим елементима везаним за текстилне процесе и производе.

Кроз белопаланачку област, долином Нишаве, пролазе и важни копнени путеви – Цариградски друм, *Via Militaris*, и други попречни путеви који су вековима повезивали развијене градске центре Балкана. Њима су у прошлости пролазили разни освајачи али, у ближој историји, и српски

⁴ Планине у овој области су: Сврљишке, Рињске, део Старе планине, Сува Планина, Белава; а равнице су уз реке Нишаву, Коритницу, и део Ђурђевог поља

⁵ Јужни део припада широј етно-географској области Лужница.

мигранти који су у мањој мери утицали на промену демографске структуре. У прошлости је у тој области доминирало стариначко, српско, православно становништво.⁶ Поред друмских путева, значајну улогу за белопаланачку област, али и за средње Понишавље, имао је железнички собаћај. У тек ослобођеној Србији, у периоду од 1887. до 1888. године, долином Нишаве изграђена је железничка пруга с пет станица.⁷

Бела Паланка је саграђена на средини пута између Ниша и Пирота, градских центара на које је вековима била упућена. Насеља која су се налазила у близини ових центара, али и у близини железничких и копнених саобраћајница, била су више подложна градским утицајима и променама, а сходно томе, у њима се и текстилно стваралаштво брже мењало. У наведеним насељима, тако нпр., отворане су прве радње у којима су се продавали труковани текстилни предмети, занатски произведено памучно платно, пиротски ћилими, и други финални текстилни, занатски и индустријски производи.

Поред наведених фактора, на промене у домаћој производњи текстила утицало је и постепено увођење школовања, током којег су ученице, у оквиру предмета Ручни рад, училе нове текстилне технике: вез, нецовање, плетење. Школовањем су прихваћене и новине у опремању домаћинстава, што је за последицу имало и увођење нових, функционалних текстилних предмета (столњаци, завесе, итд.). Такође, један од фактора који је утицао на увођење новина, као и на естетику ручних радова, била је женска штампа. Наведене промене су се шириле зракасто – од градских центара према удаљенијим селима. Жене из удаљенијих села су на специфичан начин одговориле изазову времена: технике веза су училе једне од других, саме су научиле да трукују, преписивале су ткачке шеме једна од друге, итд. Из наведеног закључујемо да су се новине шириле ланчано, што је било у складу с традиционалним, неинституционалним преношењем знања. Такође, на овај начин су ликовност и техника ручних радова понуђених у школама и часописима преобликовани и добили су свој оригинални, наивни ликовни израз.

Посредне утицаје на текстилно стваралаштво су у мањој мери имали и печалбари, који су у повратку са сезонског рада, уистину ретко, доносили текстилне производе из крајева где су радили. Преко белопаланачке области у прошлости, пролазиле су границе различитих држава, тако да су у преношењу прекограничних утицаја важну улогу одиграла насеља у непосредној близини границе. Поједина села белопаланачког Буцака, која

---

⁶ Костић (н. д.) наводи да је већи део становништва у 18. веку страдао од куге (38% старинаца). Најстарији слој досељеничког становништва потиче из последње четврти и краја 18. века (42,6%). Највише досељеника је пореклом из оближњих крајева, где до данашњих дана доминира лужничка миграција. Такође, у знатно мањој мери било је досељеника који припадају тимочкој, власинској, метохијској, косовској струји, и у незнатној мери има досељеника источне селидбене струје (знепољска и загорска миграција из трнске котлине).

⁷ Железничке станице су отворене у Долцу, Црвеној Реци, Белој Паланци (Општина Бела Паланка), Чифлику и Станичењу (општина Пирот).

су и пре ослобођења (1877) била део српске територије, имала су на пример традиционално развијену везу с прекограничним белоаланачким селима у Османском царству. Тим путем су пристизале иновације из развијеније српске државе. Подаци из писаних извора упућују на то да су у овом крају основни предмети трговине у прошлости били стока и сточарски производи. На овај начин, поједина сеоска домаћинства су успевала да дођу до драгоцених новчаних средстава.

Овце су по селима куповали и османски набављачи; њима су снабдевали Цариград у 16. веку и доцније.⁸ Главне сточарске продукте, вуну, кожу и во-сак, куповали су дубровачки трговци (Костић *н. д.* 108). Дубровачких трговачких колонија било је у Нишу и у Пироту осамдесетих година 15. века, а највећу експанзију у овој области дубровачка трговина доживљава у 17. веку. У 18. веку, уместо Дубровчана, расте значај и улога Јевреја, Јермена, Грка, Цинцара, и српских трговаца. За нас је свакако занимљив податак да се као извозни производ у првој половини 19. века јавља и конопља.⁹

Пред ослобођење од османске власти, у Паланци је било око 60 дућана¹⁰ са занатском робом, чија улога је била снабдевање залеђа. Између осталих, били су развијени и терзијски, платнарски, мутавијски и бојацијски занат. После ослобођења 1877. године, трговину стоком и сточним производима у потпуности су преузели Срби, паланачки трговци, али и трговци из сеоских средина. Трговина је била усмерена на домаће и страно тржиште (*исто*). У Белој Паланци, у првој половини 19. века, поред других били су развијени и занати везани за производњу текстила и текстилних производа. Након ослобођења, платнарски и терзијски занат постају најразвијенији паланачки занати. Платнарски занат је цветао све до 1908. године, до појаве фабричке робе. Памук се набављао најпре у Енглеској, а затим у Италији. Осам белоаланачких платнара продавало је своју робу у многим местима и крајевима југоисточне Србије: Нишу, Власотинцу, Сврљигу, Лужници, Коритници. Нишки трговци су куповали паланачку ткачку робу, па је препродавали. Због велике потражње платнарски занат је оживео после Првог светског рата, и одржао се до 1941. године.¹¹ Од 1914. године, број ових занатлија платнара опада: 1914. године било их је четири, а 1924. и 1930.

⁸ Преузето од Костића (*н. д.*), извор П. Доревљ. *Документи из турских државних архива I* (1564–1872). Документи за Българската история III БАН, Софија 1940, 3.

⁹ Увозно-извозна трговина била је упућена у првој половини 19. века и на Видин. Коришти се стари каравански пут преко прелаза Св. Николе на Старој планини (Костић *н. д.* 109).

¹⁰ Дућане у којим се продавао „мек еспаг“ и бакалска роба држали су Цинцари и Турци.

¹¹ Иако је паланачко занатство организовано у еснафе доминирало до 1912. године, конкуренција фабричке робе и трговина постепено су потискивале ситног занатлију (Костић *н. д.* 111–112). На основу навода Николе Вуча, увиђамо да су слични проблеми били присутни још крајем 19. века, када су у Белој Паланци 1894. године против бакала и терзија безуспешно водили спор, поред других занатлија, и белоаланачки ткачи учлањени у Пиротски ткачки еснаф, у намери да им одузму право на продају ткачког платна (Вучо 1954: 310).

године по два. На основу података из 1953, евидентно је да је тада овај занат већ био угашен.¹²

У наведеном периоду занатски произведено платно се користило за шивење одевних предмета, али и за израду предмета за опремање домаћинства: за завесе, постељни инвентар, пешкире, столњаке, итд. Поред платнарског, после Другог светског рата, у Белој Паланци постепено изумиру и мутавцијски и абацијски занат. Савић (1930: 93) бележи да је у Белој Паланци 1930. године било четири мутавције. Развијено сточарство је подстакло занатско-индустријску прераду вуне. Подаци указују на то да је у Белој Паланци око 1930. године било 4 вуновлачаре, једна електрична и 3 друге с нафта-моторима (*исто*), док их је 1960. године било укупно 6. Исте те године, забележено је да у Белој Паланци ради и 6 занатлија штрикера (Костић *н. д.* 114).

Посредне везе с темом овог рада има и чињеница да је 1955. године у Белој Паланци изграђена фабрика „Будућност“, која је у свом програму производила и вуновлачаре. Фабрика се специјализовала од 1956. године за производњу текстилних машина, а на основу статистичких података из 1964. године сазнајемо да је тада у Белој Паланци и њеној околини у текстилној производњи било запослено 27 радника (*исто*, 115).

Традиционална текстилна радиност

За израду тканина употребљавале су се сировине биљног и животињског порекла, и то у највећој мери овчија вуна и конопља, лан, ређе свила, козја длака и куповни памук.

Прерада текстилних сировина животињског порекла

Вуна. С обзиром на то да је ова област традиционално била сточарска, овчије вуне је било у изобиљу. Поред горе наведених података о трговини вуном у прошлости, на терену смо забележили да је након Другог светског рата вуна давана за тзв. реквизицију. У Бежишту смо наишли на податак да је „вуна мењана за тачкице“.¹³ Младенка Дамјановић, рођена 1925. године, из Космовца, објашњава: „После рата била је обавеза. Они нам разрежу по

¹² *Исто*

¹³ Казивач: Стојановић Радислав, рођен 1931.

колко месо треба да дамо, овце, вуну, дрва... Ко је побогат њему узму повише, ко је сиромашан њему помало. То је био месни допринос. Давали смо и чрге, поњаве кад је се ратувало, за војску су ишле поњаве.“

Козина. Треба истаћи да се у појединим крајевима територије општине Беле Паланке употреба козине задржала дуже него у другим областима Србије. Због особина њених влакана – отпорности на влагу, задржавања топлоте и сл. – дуго се задржала у употреби код овчара и људи који су дуго боравили на отвореном простору у хладним и влажним временским условима.¹⁴ У селима Вета, Космовац и Шпај, наишли смо на податак да су се пре рата гајиле тзв. *дивље*, шарене козе дуге длаке која се користила за *гуње*. Стојановић Јован, рођен 1941, из Топонице, наводи да су гајили „црне козе *мисирке* – рогате козе, које као дивље имају дужу длаку“. Од пре-divа добијеног мешањем козине и вуне, у домаћој радиности прављени су и дебели прекривачи – *гуње*, који су накнадно ваљани у тупавицама.¹⁵ Исти назив се користио и за горњи одевни предмет који су мушкарци користили у зимском периоду.¹⁶ Претпостављамо да се исти назив користио за ове функционално различите предмете, зато што се у њиховој изради користила иста, горе описана, тканина, настала упредањем козине и вунених влакана, који су претходно мешани и заједно влачени у вуновлачарама. О карактеристикама *гуње* сликовито говори Антић Радисав, рођен 1928. године, из Топонице, сеоски ковач, колар, столар, грађавинар: „*Гуња* је дебела, трпи кишу. С њом се ратовало.“ Он још наводи да су његови баба и деда имали 60 коза – црне, шарене, жуте. Козину су продавали мутавцијама, *длакарима* из Заплања, за израду бисага, врећа, покровца. Поједини казивачи се сећају да су „и у село долазили Заплањци, па су ткали. Био један за време окупације.“¹⁷ И у Бежиште је долазио „длакар из Горњи Душник. Мајстори из Заплање дођу, отворе радњу у селу, седе једну до две године.“¹⁸ У селима која су традиционално била упућена на Ниш, долазили су познате нишке мутавције (уп. Николић 1955). Забрана држања коза из 1947. године, највише је утицала да ова сировина скоро нестане из употребе у домаћој радиности.

Свила је у испитиваном периоду била незнатно заступљена у домаћој радиности белопаланачких села. Опис гајења буба забележили смо у Дражеву: „Кад сам била мала гајиле се бубе. Купе се бубе, донесу и чувају. Кажу нама деци: ’Наберите лис да нараните бубице.’ Бубе се држе на стол и хране се, каже се *облаче се*, свилу праве. Сећам се маме како је трзала. Ја сам мотала у клупчићи. Само мораш да моташ, моташ, не прекида се, моташ у клупчићи,

¹⁴ На пример, у самоорганизованој војној стражи, у периоду непосредно након Другог светског рата.

¹⁵ Подаци о изради *гуња* забележени су у селима Космовац, Тополница, Вета, и у појединим селима области Коритница.

¹⁶ О одевном предмету *гуња* види Медић (н. д. 106–107)

¹⁷ Казивачица: Младенка Дамјановић, рођена 1925, село Космовац

¹⁸ Казивач: Стојановић Радислав, рођен 1931, село Бежиште

плела сам од тој.¹⁹ Поред домаће производње кориштен је и куповни свилени конац. Свилено предиво се највише користило за украшавање текстилних предмета у ткачким и везилачким техникама, али и за плетење одевних предмета. У ове сврхе користио се и вискозни конац тзв. *дрвена вуна*.

Прерада вуне. Домаћинства су овце истеривала на пашњаке око Ђурђевдана. Овце су се шишале у периоду од краја маја до краја јуна, а по неким казивачима од Ђурђевдана до Петровдана.²⁰ Време стријжбе је зависило од климатских услова, положаја села и његове надморске висине. Јагњад су шишана када напуне годину дана, лети, најчешће око светог Илије. Има података да се *јарина* користила за добијање предива за *клаиње*.²¹ Овце су шишали мушкарци тзв. овчарским маказама, а по потреби то су чиниле и жене.²² Руно је било беле, *суре* или *сигаве* боје. Тежило је у просеку 1–3 кг. Да би се очистила од нечистоће и масноће „вуна се попари“,²³ тј. потапа се у млаку воду и посипа пепелом – *цеђи*. Издвојена масноћа – *сера* користила се за прање текстилних предмета. Вуна се затим стављала у кошеве, испирала и сушила. После рата, пепео је временом замењен прашком за прање веша. Да би постала растресита, осушена вуна се чешљала и развлачила рукама, и на тај начин се припремала за даљу обраду – чешљање влакана. У испитиваним селима вуна се, као и у другим крајевима Србије, чешљала ручно и машинским путем. Старије, ручно чешљање вуне је временом, у највећој мери, заменило машинско чешљање у вуновлачарама, *влачуљама*. Прелаз на машинску обраду представљао је иновацију, коју су жене, због рационалности, те уштеде времена и труда, брзо прихватиле. С друге стране, машинским чешљањем је изостала могућност селектовања вуне по квалитету, при чему је свака категорија вунених влакана припремљених за даљу обраду имала своју одређену примену. Такође, ова чињеница нам је отежавала рад на терену, јер су термини везани за процес прераде текстилних влакана ручним путем у већој мери заборављени, а често су били и непрецизни. Из наведених разлога захвални смо малобројним најстаријим испитаницама који су, уз напоре, могли да у сећању реконструишу процес ручног чешљања вуне – *гребенања*, и да се присете термина везаних за селектована и обликована влакана.

Ручно чешљање – гребенање захтевало је више напора, труда и времена. На основу квалитета, дужине, еластичности, издвајано је више категорија влакана. За чешљање вуне кориштена су *гребена*, пар дрвених чешљева с челичним зупцима. У Етнографском музеју, под инв. бр. 18 419, чувају се гребенци израђени од чамовог дрвета, коже и металних клинова. Састоје се од две правоугаоне даске у које су уметнути густе, танке и искривљени

¹⁹ Казивачица: Словенка Нешић Веца, рођена 1933, село Дражево.

²⁰ Казивач: Велибор Нешић, рођен 1922, село Шљивовик.

²¹ Казивачица: Лозанка Пејчић, рођена 1938, село Космовац.

²² „Жена шиша где нема мужи“, Велибор Нешић, рођен 1922, Шљивовик.

²³ Казивачица: Руска Ранђеловић, рођена 1932, Моклиште.

челични клинови, којима су чешљана влакна. За даску су уковане криво обликоване дршке. Непосредно пре Другог светског рата и након његовог завршетка, кориштен је и *дарак*, дрвени чешаљ трапезоидног пресека с челичним зупцима на горњој, ужој страници. Јелица Јеремић, рођена 1935, из села Тамњанице, овако објашњава поступак чешљања на гребенцима: „Вуна се тегли, чешља, па се трза да прави *своћу*.“ Рукохват најфиније очешљане вуне најдужих влакана називао се *вд*, или *вад*. Више вадова провлачили су се у чвор, и тако су обликовали *својћу*, *своћу*, која се користила за добијање основе.²⁴ Грубља, краћа и кртија влакна, која су приликом гребенања заостала у зупцима, поново су се влачила. Тако се добијао *штим* (или *мање*), који се обликовао у смотуљке тзв. *кудељће*, које су се користиле за предење потке, прецизније *натке*.²⁵ Треба нагласити да у овом крају постоји разлика у називима потке, односно нити која се провлачи кроз зев и поставља попречно на нити основе. Забележили смо два основна назива *потка* и *натка*. Казивачи истичу да је *натка* од вуне, док је *потка* од конопље, лана или од куповног памучног конца.²⁶ У селу Вета, забележили смо да се термин *натка* користио и за предиво у функцији потке добијено од козине. Занимљив је и податак Владимира Николића, по коме се у Нишави и Запаљу од кострети и конопље „гради натка за костретне губере“.²⁷ Ово можемо тумачити на два начина. Могуће је да сакупљач података није био довољно упућен у специфичну, комплексну лексику која се односи на процес и производе настале прерадом текстилних влакана, па је погрешно употребио термин. С друге стране, овај податак може упућивати на то да је појам *натка* у прошлости имао шире или другачије значење, и да се односио и на предиво за потку добијено од кострети или упредањем влакана кострети и конопље.

Након обликовања кудељћи, искориштавала су се и преостала влакна најлошијег квалитета. Упредањем ових влакана добијала се вуна тзв. 3. класе. Најчешћи назив за најситније остатке огребеног влакна је *маовина*, јер по свом облику и структури асоцира на маховину.²⁸ Упредањем ових влакана најлошијег квалитета добијала су се груба предива за ткање дебелих прекривача, поњава и *црга*. Наведена влакна су се користила и за добијање двослојног предива од којих су израђиване *повиване црге*.²⁹ Том приликом ова вунона влакна су се обавијала око конопљиног језгра.

²⁴ У Тамњаници смо забележили и назив *власница*, који се односи на упредену фину вуну која се користила за плетење чарапа, вез, и сл.

²⁵ Мање се користило за израду *клашња* – четворонитног вуноног ткања ваљаног у ваљавицама – *тупавицама*; казивачица: Саветка Живковић, рођена 1936, село Тамњаница.

²⁶ Казивачице: Руска Ранђеловић, рођена 1932, село Моклиште; Милица Лилић, рођена 1932, село Вета; Саветка Живковић, рођена 1936, село Тамњаница.

²⁷ *Натка* је локални назив за потку и јавља се у више комбинација, о чему ће бити речи у даљем тексту, уп. Николић (1910: 40).

²⁸ Међутим, треба имати у виду да се исти термин примењује и код издвојених конопљаних влакана исте категорије.

²⁹ Казивачица: Саветка Живковић, рођена 1936, село Тамњаница.

Треба нагласити да је ручно чешљање вуне – гребенање, у много мањем обиму, сачувано и до данашњих дана, и то првенствено у селима где је комуникација с градом отежана. Данас се гребенањем добијају мање количине квалитетне вуне која се првенствено користи за плетење одевних предмета – џемпера, чарапа, јелека, и сл.

Ипак, у највећој мери жене су вуну носиле на влачење у вуновлачаре. Влакна ишчешљана машинским путем, обликована су у тзв. *кудеље*. Запажамо да је овде пренет термин који се користи за обликована влакна тзв. друге категорије – *мање* или *штим*.

Прерада текстилних сировина биљног порекла

Конопља је поред вуне била основна текстилна сировина која се користила у домаћој радиности у белопаланачким селима. Гајена је скоро у свим домаћинствима. Казивачи наводе да је „конопљу свака кућа сејала“,³⁰ односно да је „конопља обавезна. Сви саде конопљу.“³¹ И за испитивани период може се констатовати да је узгој конопље био повезан с економским стањем домаћинства, па је сходно томе прихватљива констатација Босиљке Радовић: „Сиротиња је највише користила конопљу, имућнији лан, а најимућнији памук“ (Радовић 1956: 32).

Конопља је узгајана све до седме деценије двадесетог века, када је услед значајних друштвено-економских фактора изобичајена. Тада је пртено платно замењено индустријским.³² На основу забележених података, можемо претпоставити да је прерада конопље најдуже опстала у Тамњаници: „Гајили смо конопљу до 1968“;³³ док податак да се у селу Вета задржала чак до 1975. године тражи проверу.³⁴

Од конопље се користило семе и влакно. Упредањем влакана добијала се основа, односно потка за пртена платна – *постав* и предмете текстилног покућства. Процес прераде конопље је био дуготрајан, физички тежак, мукотрпан и временски захтеван. У периоду од шездесетих година долази до крупних промена, тј. до развоја текстилне индустрије, прелива сеоског становништва у град, запошљавања жена, али и пораста стандарда сеоског становништва. Систем вредности је, такође, постепено мењан. Куповни производи, без обзира на квалитет текстуре, били су пожељни и сматра-

³⁰ Казивачица: Словенка Нешић, рођена 1933, село Дражево.

³¹ Казивачица: Поповић Милена, рођена 1927, рођена у Космовцу а удата у Тополници.

³² Често се наводи да је „американ“ платно заменило постав.

³³ Казивачица: Саветка Живковић, рођена 1936, село Тамњаница.

³⁴ Казивачица: Милица Лилић, рођена 1932, село Вета.

ни су предметом престижа. У том периоду постав су заменили доступни индустријски материјали.

Сећање на прераду конопље је код испитаница најчешће будило тешке успомене: „Не повратило се то време. Сад је много боље. Само да се та беда никад не поврне.“³⁵ Земљиште на којој је узгајана конопља називало се *конопљиште*, а његова величина је зависила од више фактора: од економског стања домаћинства, броја чланова, од броја радно способних жена, итд.³⁶

Конопља успева свуда где и кукуруз, а најбоље успева у умерено топлим крајевима, где има довољно влаге (Радовић *н. д.* 34). Сматра се да је погодно земљиште за конопљу наносна земља, и то песковита иловача (Савић *н. д.* 168). „Конопља тражи јаку земљу, прве класе, земљиште да је ђубровито“.³⁷ У јесен се конопљиште пооравало а ако је испошћено, добро се ђубрило стајским ђубривом. Преко зиме или у рано пролеће земља се ситнила (риљала) и тако се припремала за пролећну сетву. Сејање конопље је био мушки посао. Стабло је, зависно од земљишта, могло да досегне висину од 1 до 2 м. Конопља се брала – *чупала* крајем јула, и то прво виша, мушка биљка – белка (*бељке*), а после Светог Илије и женска биљка – црнка (*црнке*), која се гајила првенствено због семена.³⁸ „Бељке су више и прве се беру“.³⁹ Приликом и након брања са стабљика се „лишће отрље“⁴⁰.

Стабло конопље се састоји од спољне коре, дрвенастог дела *поздера*, *прздера*, унутрашње трсике или сржи (Радовић *н. д.* 38). Језгро биљке конопље чини влакно *кљчина*, *кљчиште*, *кучина*. Влакно конопље је грубо, дугачко, јако, издрживо. Један рукохват стабљика се називао *грсница* али и *ручица*, што уједно представља и најмању јединицу мере. Грснице су се конопљаним прутићем везивале у снопове, који су ређани у облику купе. „Грснице, забележе се које је чије, омота се цвет, или трава да знамо која је наша.“⁴¹

Да би стабло конопље омекшало и да би из њега могла да се издвоје текстилна влакана, приступало се *топљењу* конопље. Овај процес се изводио од Светог Илије до септембра, и трајао је најчешће једну до три недеље, што је зависило од температуре воде.⁴² Конопља се у сноповима потапала у стајаће и текуће воде у тзв. *топила*. То су најчешће биле јаме које су се налазиле у близини или у плитким деловима реке,⁴³ испуњене речном или бар-

³⁵ Казивачица: Руска Ранђеловић, рођена 1932, село Моклиште.

³⁶ Најчешће је било величине од 2 до 5,6 ара.

³⁷ Казивачица: Младенка Дамјановић, 1925, село Космовац.

³⁸ Влакна од црнке су јака, а слабијег квалитета.

³⁹ Казивачица: Савета Живковић, рођена 1936, село Тамњаница.

⁴⁰ Казивач: Живојин Тошић, рођена 1947, село Кписура.

⁴¹ Казивачица: Ружа Ћирковић, рођена 1923, село Шпај.

⁴² У планинским селима, где је вода хладнија, конопља се топи дуже него у низинским селима.

⁴³ Најчешће пречника око 2 м, и дубине 50 цм.

ском водом. На дно јаме су се слагали снопови конопље који су притискани камењем, да се не би биљке подигле: „Носе се у Нишаву, тамо где је плића вода, укрсте се и притисну се камењем.“⁴⁴ Наведени процес завршавао се кад „омекне стабло“.⁴⁵ Конопља се затим прала у води, односно *млатила*. Жене би загазиле у воду, хватале стабло за врх, високо замахивале рукама и ударале у воду, све док се не одстрили прљавштина, блато, труње, алге: „Млатимо, па простремо на обалу да се суше. Кад се топе тад се перу и чрге ... да буде све уједно, тад се и окупамо.“⁴⁶

Након прања конопља се сушила. Том приликом стабљике су се усправно ређале по основи облика круга, формирајући при том купу: „Грснице се здену у куп.“ У врелим летњим данима конопља се сушила за 2 до 3 дана, а у неповољним временским приликама овај процес је трајао и до 15 дана. Сушење је завршено „кад се крши поздер“,⁴⁷ а након тога жене је упрте на леђа и односе кући.

Након фазе омекшавања стабла следила је фаза одвајања влакна од поздера или прздера, дрвенастог дела стабљике. Тада се осушена конопља *чукала*, *трљала*, *кршила* или „тржала на трлицу“.⁴⁸ Трљење се убраја у најтеже женске послове (Радовић *н. д.* 60). Овај посао се обављао од подне до 3-4 часа, када се стабљике на сунцу разгреју, одрвене, па крти, дрвенасти део може лако да отпадне (Марковић 1975: 109). Стојановић Љубица, рођена 1928, из села Бежиште наводи: „Чукали смо на трлицу у дом.“ У употреби су биле непокретне и покретне трлице. Непокретне трлице⁴⁹ су једним крајем биле фиксирание за дрво или ограду, док су покретне имале четири ноге. На горњем делу „кобили“, целом дужином био је издубљен жљеб где се постављала ручица конопље. За бијење конопље користио се дрвени нож, *бијач*. Трлице су биле домаће израде. Најчешће су их правили одрасли мушкарци: „Ја сам правио трлицу и мој отац је правио.“⁵⁰

Процес трљења се састојао од две фазе. Прво трљење се изводило тако што се ручица постављена између ножа и корица (странице жљеба) ударала ножем, при чему се крај ручице левом руком вукао ка земљи. Том приликом се честим ударањем ножа скидала највећа количина поздера (Радовић *н. д.* 61). У следећој фази, ручица уметнута у жљеб притискала се ножем, а левом руком се вукла на доле да би се на тај начин елиминисао преостали део стабљике. Влакна су се затим ударала о под, растресала, и слагала једна преко других. Из практичних разлога, да се не би расипао, горњи део влакана се провлачио у чвор.

⁴⁴ Казивач: Живојин Тошић, рођен 1947, село Клисуре.

⁴⁵ Казивачица: Живадинка Нешић, рођена 1922, село Топоница.

⁴⁶ *Исто*.

⁴⁷ *Исто*.

⁴⁸ *Исто*.

⁴⁹ Уколико су израђене од природног, ракластог комада дрвета, где су два крака имала функцију ножица за ослонац, називане су и *расовке*.

⁵⁰ Казивач: Стефановић Радослав, рођен 1935, село Клисуре.

Чешљање конопљаних влакана започињало је у јесен „кад завршиш пољопривреду почињеш да влачиш“.⁵¹ Поступком влачења влакна се класификују по дужини и квалитету. У те сврхе користили су се, као и за вуну, гребенци, даркови и гребено. Гребено је израђено од једног комада дрвета и метала. Дрвени део изрезан је вретенасто и често је украшаван плитким урезима. Крајеви се завршавају с проширењем. У средишњем делу облика круга посађени су челични „зупци“ ојачани металним прстеновима, који служе за влачење конопље. Приликом влачења жене седе на земљи, држе влакно у рукама, и повлаче га према себи.

Тада се класификују две врсте влакна. Дужа, еластичнија, тања влакна – *повесмо*, додатно се чешљају четком од свињске длаке, а затим се обликују у *вијеницу*.⁵² Повесмо се користило искључиво за основу при ткању. Ранђеловић Марија, рођена 1945. из села Козје, наводи да се за добијање повесма користио гребенац, док су се *загребће* влачиле на гребенцима. Влакна лошијег квалитета која остају у зупцима, *чешианће*,⁵³ поново су се чешљала и обликовала у *кудеље*. Њиховим упредањем добијала се *потка*, која се користила као предиво за преткивање. Претпоставка је да је заједнички назив за натку и потку *пређа*, *претка*, *преткава*. И отпаци кучине су се искориштавали, а називани су и *маовина*;⁵⁴ по сећању неких казивача одређена маовина се називала *дебелина*.⁵⁵ Наведени називи су непоуздани и треба их прихватити с резервом.

Лан је, по Костићу, некада била главна текстилна сировина у која се користила у овом крају, али ју је временом заменила конопља. По њему, и село Ланиште носи назив по овој биљној култури (Костић *н. д.* 100). Овој тврдњи иде у прилог запис пруског лекара и апотекара Рајнолда Лубенауа с пута за Истанбул, из 1587. године, у коме се наводи да жене носе кошуље од грубог ланеног платна протканог разноврсним бојама.⁵⁶ Подаци које смо ми добили на терену засигурно указују на то да је у посматраном периоду ипак конопља била основна биљна текстилна сировина.

Лан или *ћенар* прерађује се скоро на идентичан начин као конопља. „Лан тражи сипкаво земљиште, да је обрађено, ђубровито, оберем га, па га

⁵¹ Казивачица: Нешић Јулијана, рођена 1936, село Дражево.

⁵² У Етнографском музеју чувају се две четке за повесмо из белопаланачког краја. Четка је од беле свињске длаке, док је дрвена дршка обавијена тканином и појачана мрежом од исплетеног канапа.

⁵³ Словенка Нешић Веца, рођена 1933, село Дражево: „Гребенци, држиш с ноге, па вучеш, прво огребеш *повесмо*, оно ситно што ти је остало ти огребеш, то су *власови*.“ С опрезом треба узети термин *власови*, који помиње само један казивач, што значи да информација није потврђена код других.

⁵⁴ О овом називу смо расправљали у претходном делу текста.

⁵⁵ Казивачице: Ранђеловић Марија, рођена 1945, село Козја и Нешић Јулка, рођена 1936, село Дражево.

⁵⁶ Зиројевић, Олга. Рајнолд Лубенау о Београду и Србији. *Godišnjak grada Beograda* 13, Београд 1966, 49–63; преузето од Јоцић (2010: 31).

врзам на снопчиће, па га очукам... Лан сазри пред јесен, кад поплави.⁵⁷ Дужина стабла лана су краћа од стабљике конопље, због чега се од ове биљке добија количински мање текстилних влакана него од конопље. „Лан се не исплати.“⁵⁸ Често се мешао с памуком, и тако се добијало *мелезно* платно.

Предиво лана је мекше и нежније од конопљиног предива. Казивачи наводе да је ланено платно лепо, „меко, мазно, нема боље од њега“.⁵⁹ Такође, истиче се да лан нису могли сви да саде, већ само имућнија домаћинства. Због наведених особина – квалитета, пуно труда, времена и напора у обради ове текстилне сировине – *ћенарно платно* и производи од лана били су више цењени него предмети израђени од конопље. Казивачи који су гајили и конопљу и лан наводе да је количински конопља била више заступљена: „Имали смо конопљиште са по 500 грсница (конопља), а лана смо сејали за око 300 ломак.“ Испитаници још наводе да су и претходне генерације⁶⁰ више гајиле лан и ткале *ћенарна платна* за кошуље, постељину, месале. У прилог тези да се лан у прошлости у Нишави и Заплању више користио иду и тврдње Владимира Николића и Милана Милићевића (Николић *н. д.*; Милићевић *н. д.*). Опредени лан се у послератном периоду користио и као предиво за хеклање и плетење завеса, украсних покривача, миљеа.

Памук. Казивачи наводе да су памук користиле жене из имућнијих сеоских домаћинстава још почетком двадесетог века. Набављали су га у граду или у сеоским, колонијалним радњама. По истраживању Николића (*н. д.* 46) с почетка 20. века, сазнајемо да је „ткање платна по селима новијег времена, јер до скоро је женскиње мало радило на ткању платна, већ се ова најглавнија потреба подмиривала куповањем у Пироту. Зато су развијене ткачке радње у Пироту. Али су оне сад почеле опадати, како је наше женскиње почело да се занима и ткањем различитих платана.“ У претходном тексту смо указали на чињеницу да је овај занат, у мањој мери него у Пироту, био развијен и у Белој Паланци.

Од памука су израђиване кошуље, пешкири, ретко постељина, а понегде и завесе. У периоду економске кризе која је наступила након Другог светског рата, памучни конац се веома ценио. Постепеним јачањем текстилне индустрије и куповне моћи грађана, памучно предиво, памучни материјали, а касније и готови, куповни предмети све више су били у употреби и постепено су заменили пртена платна. „Радила се конопља скоро до седамдесетих година, престало се, прешло се на ново, јер порасто стандард мало, стари не могу више то да раде а младе не занима. Има ту посао да се ради.“⁶¹ Саветка Живковић из Тамњанице још наводи да су оставили конопљу, јер је „излезло памук“. Она још истиче да су се „носиле пртене кошуље, а после искочио онај американ, американско платно.“

⁵⁷ Казивачица: Младенка Дамјановић, рођена 1925, село Космовац.

⁵⁸ Казивачица: Лозанка Пејчић, рођена 1938, село Космовац.

⁵⁹ Казивачица: Младенка Дамјановић, рођена 1925, село Космовац.

⁶⁰ Мајке већине казивача које су рођене почетком века.

⁶¹ Казивач: Живојин Тошић, рођен 1947, село Клисурса.

За ткање у домаћој радиности купован је првенствено памучни конач енглеске производње од најдебљег No 6 до најтањег No 24, а понегде се помиње и No 30. Поред овог финијег памука, у употреби је био и конач без ознаке – *витиљаш*, али и „жути, јефтинији – риц“.⁶²

Предење, препредање

Након чешљања и селектовања текстилних влакана приступало се процесу упредања влакана у предиво. За овај процес, као и у другим крајевима Србије, поред делова тела кориштени су преслице и вретена. У већ наведеном писаном извору из 16. века, Рајнолд Лубенау наводи у опису призора из села Куричесма⁶³ да жене марљиво преду, да никада нису доконе, и да преду док иду путем, што је и данас чест призор у селима. Наводи да су преслицу качиле назад на потиљак,⁶⁴ што није забележено у новијој етнографској грађи.

Предмети за чију израду је кориштено ручно упредено предиво, значи оно које је добијено без коришћења преслице, веома су значајни, јер њихово порекло можемо потражити у далекој прошлости. Имајући у виду да у сећању постоје конкретни називи предмета и помагала, али и непрецизна представа о томе како су ови предмети настали, користили смо методу поређења са забележеним појавама у суседним, културно и географски блиским областима – околином Књажевца и околином Пирота.

У траговима постоји сећање на веома архаично, специфично предиво добијено комбинацијом конопље и вуне, које се користило за израду *повиваних црга*. Језгро је чинило грубо предиво конопље одредено на вретену. Око њега је обавијано вунено предиво добијено грубим, ручним упредањем слабијег дела вуне *манће*. Процес се изводио тако што су жене око извучене жице упредене конопље намотане у клупче, обмотавале вуну коју су извлачиле из кудеље вуне, а за предење су користиле прсте леве и десне руке.⁶⁵

Предиво за израду дебелих прекривки од конопље – *пртених црга*, добијано је тако што су жене од *клчине* коју су држале под пазухом прстима извлачиле власи, док је другом руком помоћу великог вретена *мајаљке* кружним покретима *маала*, односно намотавала слабо одредено дебело предиво. Иста справа, вретено с куком тзв. *мајаљка* користила се за добијање дебелог вуненог предива, које се користило за *дебеле црге*, тј. вунене черге.

⁶² Казивачица: Живадинка Нешић, рођена 1922, село Топоница.

⁶³ *Curiczema* је турски назив за село Клисуре.

⁶⁴ Зиројевић, Олга. Рајнолд Лубенау о Београду и Србији. *Godišnjak grada Beograda* 13, Београд 1966, 49–63; преузето од Јоцић (2010: 30).

⁶⁵ Поступак је описала Братислава Владић Крстић (1997: 267).

Процес предења овог предива је захтевао две особе. С једне стране жена би извукла жице из кудељице влакана које држи под пазухом, фиксирала за куку од вретена које држи друга жена у хоризонталном положају, а затим би десном руком окретала ручицу *мајаљке* (вретена), и на тај начин намотавала упредену нит.⁶⁶ Старије испитанице се присећају и назива *мајани покровци*, чије је предиво, претпостављамо, добијено на горе описани начин.

Поред наведених архаичних начина, у највећој мери влакна су упредана предењем помоћу преслице и вретена. Уобичајен назив за преслицу у овом крају је и *кудеља*. Преслица се користила за фиксирање обликованих текстилних влакана, а вретено за намотавање упреденог предива. У сеоским домаћинствима и данас готово да нема куће која нема сачувану преслицу. Уочено је да је у овом крају заступљен већи број различитих типова преслица од којих се неке чувају у Етнографском музеју у Београду. Као материјал израде наводи се најчешће буково дрво, затим јасиково дрво, али и глог. Казивачи наводе да се повесмо добијало предењем на *вурци*, преслици крошњастог типа. Састојала се од дршке и крошњастог врха изведеног најчешће од више уздужно постављених гранчица које су по средини скупљене канапом или кружном дачшицом, које се при врху, неретко, завршавају преплетом од канапа.

У Етнографском музеју чува се једанаест преслица које све, по свом конструктивном типу, припадају лоптастим преслицама. По начину обликовања врха, може се издвојити више подтипова наведених преслица.⁶⁷ Највећи број преслица имају лопате које су при врху сужене и равно засечене (инв. бр. 18483, 18491, 18388 и 18453). На преслицама под инв. бр. 22953 и 18481, у мањој мери и 16373, врхови су кружни – јабучасти с рупицом за фиксирање обликованих влакана. Врхови преслица под инв. бр. 18437, 18479 и 18493 при врху се знатно сужавају и завршавају се полукружно (конвексно), те припадају копљастим преслицама, док је врх преслице под инв. бр. 18465 полукружно конкаван. Између доњег, ширег дела лопате и клинастих и дугачких дршки – *руканице*, налази се функционални украс најчешће кружног облика, који служи за фиксирање влакана, односно преслице за тканицу, или сл.

Наведене преслице су украшаване у највећем броју случајева перфорацијом. Украси су у виду паралелних вертикалних, хоризонталних и полукружних прореза који су укомпоновани у крст или шару у облику ћириличног слова „Ж“. Три лопатасте преслице украшене су једноставним композицијама изведеним у бојеном, плитком рељефу. На преслици под инв. бр. 18491, заступљен је флорални мотив у виду неправилно изувијане лозице. Преслица под инв. бр. 18453 украшена је наивном антропоморфном представом жене одевене у розе блузу и црну сукњу. На врату се уочава бела огрлица. Изнад ње је украс у виду саксије са цветном граном. На лопати је још урезана и година израде „1938“.

⁶⁶ Уп. Владић Крстић (н. д.); Цветковић (2010).

⁶⁷ Више о преслицама види у Владић Крстић 1995.

Преслица под ин. бр. 18388 украшена је у горњем делу кругом са звездом петокраком, симболом времена у коме је настала. Испод звезде је мотив цвећа у саксији, урезано име жене којој је припадала „МИЦА“, и година израде „1956“. Украси су рађени у плитком рељефу и обојени зеленом бојом. Преслице су најчешће биле домаће израде. Старији мушки чланови домаћинства су израђивали и дечије преслице. „Узме се неко лако дрво, топола, врба, отешеш, направиш даску и ножем обликујеш круг. Може да се украси, са огледало, да буде лепша од других.“⁶⁸

У другој половини 20. века, почеле су да се користе и тзв. *предилје*, преслице с колом на ножни погон. Ове преслице су куповане, а израђивале су их занатлије. Процес предења на њима је донекле олакшан и убрзан, што је преоптерећеним женама представљало драгоцену олакшицу. За предење се уз преслицу користе још и велика и мала вретена. Приликом предења жена држи преслицу на левој страни, а у десној руци држи вретено окренуто главом надоле. Жена прстима леве руке извлачи влакна жељене дебљине, благо их увијајући. Прстима десне руке жена упреда нити, а кад добије жељену дужину обавије је око прстију десне руке, а затим намотава на вретено. Том приликом вретено се стално уврће, и приближава и удаљава од преслице. Жене су приликом предења конопље морале често квасити њена крута влакна пљувачком. Из тих разлога предење конопље се одвијало знатно успореније у односу на предење вуне. За исту дужину одређеног предива од конопље требало је, тако на пример, скоро дупло више времена него за вуну. Време потребно за опредење конопље зависило је од квалитета влакана. За опредење једног вретена повесма, на пример, требало је утрошити петоструко више времена него за опредење лошијег влакна.

Нити су се зависно од намене предмета удвостручавале, односно утростручавале, тј. *спрезале*. Прва фаза поступка препредања састоји се у формирању клупчета од две нити које се обмотавају са 2 или по потреби 3 вретена. Друга фаза је упредање нити у процесу *врткања*. Оно се изводи у супротном смеру, тј. у овој фази се нити с клупчета упредају на вретено. Поред вретена у употреби је било и вретено с колом *пресук*.⁶⁹

Завршна припрема предива

Одређено предиво из једне, две или три жице, намотавало се на кануре и на калемове. У том процесу кориштене су справе за намотавање: мотовило (*матовило, матовилка*), вито и чекрци. Прво се предиво прмотавало с вре-

⁶⁸ Казивачица: Милица Лилић, рођена 1932, село Вета.

⁶⁹ Слични поступци предења и препредања описани су у раду Владић Крстић (*н. д.* 287–288).

тена на мотовило, затим с мотовила на вито, и коначно с вита на калемове за сновање или на цеви за преткивање чунком на чекрку.

Омекшавање предива

Након намотавања предиво од конопље се додатно омекшавало тј. *варило*. У овом делу, уместо наше интерпретације даћемо изводе из грађе који веома прецизно и пластично описују овај процес. Руска Ранђеловић, рођена 1932, из села Моклишта наводи: „Направи се рупа у ђубришту и поређа се претка. Свако рамче намокри се, па се насоли у пепел, па се ређа у рупу и кад се све то нареди, насоли, тад се сипа кипућа вода. Па се други дан преврне, па се преврати, па се сипе, и два дана и две ноћи тако стоји. После вадимо и идемо да га перемо.“ Слично, али мало шире овај процес описује Нешић Јулијана, рођена 1933, из села Дражева: „Кад се расцвета дрен, онда ће да варимо. То што је за постав мора да се вари, али како се вари. Ископа се у ђубре велика рупа, па се метне около слама. Преткава и основа, мокриш их и посипаш са пепео, усолиш, уваљаш у пепео и мећеш у ону рупу. Грејеш воду у голем котал, па кад све намокриш, наређаш у ону рупу, увијеш, затрпаш, увијеш са сламу, и преко се стави слама, па после сипаш врућу воду. Све загрева оно ђубре где је пепел, на једну половину насипеш један котал, и стоји 24 сата, па сутра га отвориш, погледаш, ако није довољно мекнуло ти га вратиш за сутрадан. Онда идемо у Нишаву да га оперемо од онај пепел, па га вратимо. Париш са врућу воду, оно изгори, али мекано, и онда, кад се осуши, мотај, снови, на клупчићи све смоташ основу, и основеш, и онда се тка. До мај месец некад ткају, до кад се оре кукуруз.“

Бојење предива

У белопаланачком крају као и у суседним областима за бојење текстилних предива, користио се глагол старословенског порекла *чинити*. Пре појаве анилинских боја предиво је бојено природним бојама у домаћој радиности и у мањем обиму у занатским, бојацијским радњама. Сеоске жене су за бојење користиле плодове, лишће (шума), стабла или корења биљака из окружења. Боја се добијала растварањем и кувањем у води, којој су по потреби додавани пепео и одређене количине киселина или соли. Најчешће у употреби је била галица, односно модри камен CuSO_4 .⁷⁰ На тај начин, природним путем су добијани разноврсни тонови боја различите постојаности, којима су бојени вунена и конопљина предива. Биљне боје су временом замењене анилинским, а у кућној радиности често је комбинован стари и нови начин бојења.

⁷⁰ Уп. Šmeclerović, Đorđević, Novaković (2006: 120)

Подаци с терена потврђују запажање Владимира Николића с почетка 20. века да се за бојење највише користила кора од зрелог ораха. Помоћу наведене сировине, бојена су предива и вунени материјал *сукно*, односно *клашње*, у мрку боју. „Селанке знају да чине у ораховој љусци (кори), која се добија кад се зрели ораси ’окоме’ или ’олупе’ (ољуште), а неке жене копају жиле од орахова корена, па и то кухају те ’чине’ пређу“ (Николић *н. д.* 45). Он још наводи да „остале боје које су потребне за ткање јастука и тканица, женскиња не уме радити, већ то све боје ’бојације’ у Пироту“ (*исто*).

На основу овог записа с почетка века, закључујемо да је колорит традиционалног текстила био скроман, и да је већина предмета израђена у природној боји предива. Међутим, на терену смо забележили сећања на нека традиционална знања везана за природно бојење предива и тканина. Поступци и сировине које су примењиване у бојењу, разликовале су се зависно од порекла предива, што значи да се конопља другачије бојила од вуне. Предиво конопље се највише бојило у више нијанси смеђе, или како на терену често кажу *жлте* боје. Пртено предиво се киселило неколико у дана у комини преосталој након печења лозове или комове ракије. Да би боја остала постојана, наведена смеша се солила пепелом. За добијање тамносмеђих нијанси користиле су се орахове жиле и коре. Ова боја се називала и *кацава*. За добијање исте боје користио се и руј коме је додавана потребна количина галице. У неким местима се зна да су жене брале руј на одређеним местима. У Тамњаници се, на пример, за „руј ишло на јесен у Влашку пољану“.⁷¹

Занимљив је податак да је биљка која се овде назива *кукурек*, кориштена за добијање плавих нијанси. О томе сведоче подаци из Дражева: „Моја свекрва фарбала је пртено у кукурек. Црно семе од кукурека се користило, дође плава боја, велик кукурек, не онај у шуму, већ у њиве, поголем порасте, негде већи од мене.“ У Тамњаници смо забележили податак: „И кантарион смо узимали, узме се цвет и стабљика, искуваш, искуваш. Боја дође као мало љубичаста.“⁷² Вуна се најчешће фарбала у црној, кара боји или кацавој. Поред лишћа, коре и корена ораха, за добијање црне боје користила се и шума, односно лишће од јасена. Клашње се чинило, фарбало, у кори од ораха или у комбинацији кора од ораха и јасена. Да би вода омекшала додавао се пепео. Такође, предиво за плетење се фарбало и у „млади ораси“, и на тај начин се добијала светлија нијанса мрке боје.

На терену смо забележили и податак да се фарбала и неопредена вуна. „Ошиша се овца, па се опере, па се фарба. Закипиш воду, гурнеш кору од ораси и ставиш вуну, ал је ставиш у цак, може и пластични, јер ће се растури. Кад заври коре ти ставиш вуну. Мени некад стоји и цео дан, неко држи један сат, неко два. После је оперем, прво у топлу воду, а онда у хладну, очешљам и носим у влачару. Жиле од ораха се изваде, оперу па се мало стуцају и ко-

⁷¹ Казивачица: Советка Живковић, рођена 1936, село Тамњаница.

⁷² Казивачица: Јелица Јеремић, рођена 1935, рођена у Космовцу, удала се у 1958. у Тамњаницу.

ристе се за црно, а црно може да се добије и кад чиниш у коре од ораха, али мора у две воде. Памук и синтетика неће да приме кору од ораха.⁷³

Црвена или *цига* боја добијала се помоћу корена биљке броћ. Жиле корена су се претходно сушиле и туцале. Драп боја се добијала фарбањем вуне у луковини, односно у перашкама од лука, тзв. *луковињи*. За добијање *гуштерљиве*, односно зелене боје, користило се *пепериње*, *типериште* од паприке, односно лишће од паприке, парадајза, јесење брескве (*праске*): „Чорба се прокува и стави се пепериње, и у млаку чорбу и пепел.“⁷⁴ Додавањем плавог камена у течност с куваним прасковим лишћем добијала се тамнија, маслинаста нијанса зелене. За „жлто парадајз и паприка лишће искуваш и на крају ставиш плави камен и тек се онда офарба. Ми смо фарбали за јелечићи, плетено“.⁷⁵ У Бежишту (Заплање), забележили смо да се руј користио и за фарбање вуне у смеђезуту боју.

Ткање

Већина предмета текстилног покућства и одевних предмета израђених у домаћој радиности у околини Беле Паланке настала је ткањем на хоризонталном разбоју.

Рогоже су простирке на којима се спавало пре него што су кревети ушли у сеоски мобилијар. Ови предмети су најчешће израђивани у домаћој радиности и то ткањем без разбоја. Основу је чинило дебело испредено предиво од конопље, које се обавијало око кочића постављених у два реда у ширини рогоже, док је потка била од осушеног класја од ражи. Традиционална справа за ткање у пракси је хоризонтални разбој, који је данас изобичајен. Приликом теренског истраживања нисмо наишли на комплетно сачуван предмет. Разбој – *рзбој* – јавља се у неколико варијаната, али је најчешће заступљен разбој коме су странице, лева и десна, у облику четвороугаоника. Доњи део страница продужен је на једном крају да би могла да се постави даска за седење. На вертикалним странама оквира постављени су предње и задње вратило *кросно*, а на горњим две летве за фиксирање брдила – *набрдиљће* – с брдом и нитама – *нитке* – с катурићима, *скакаљке*. Нита су канапом везана за стопе *подношке*, које су помоћу дебљег, облог штапа фиксирани за задњи део странице. Вратила се покрећу помоћу тањих штапова – *затињача*. Уз разбој иде и неколико брда која су се разликовала по ширини и густини зубаца. Најуже и најгушће брдо је било за појасеве, затим нешто шири брда су кориштена за памучно платно, затим за пртено, итд. Брда с најмањом густином зубаца кориштена су за грубе пртене и вунене прекривке – *црће*,

⁷³ Казивачица: Горица Петковић, рођена 1933, село Крупац.

⁷⁴ Казивачица: Лозанка Пејчић, рођена 1938, село Космовац.

⁷⁵ Казивачица: Саветка Живковић, рођена 1936, село Тамњанице.

поњаве. Брда су продавали Роми, али и „мужи су правили брда. Од калину⁷⁶ правили зупца. Исече парчики и издеље, веже се за две дашчице, горе и доле се повеже. Правили овчари и козари у планину.“⁷⁷

Вертикални разбој је под утицајем Пирота, у знатно мањој мери, кориштен у самој варошици, Белој Паланци. На њему су обучене ћилимарке ткале локалне варијанте пиротских ћилима. У двадесетом веку, у незнатном броју, вертикални разбој је под утицајем града ушао и у поједина сеоска домаћинства. Прича Душанке Златковић (Панић), рођене у Мокри 1921. године, сликовито нам говори о начину на који се ширило ткање пиротских ћилима у периоду између два светска рата. Она је након завршеног четвртог разреда основне школе отишла да „учи занат у Паланку. Учила сам код баба Рајне, старе Пироћанке. Било је више ћилимарки: Рајна, Вука, Живка, Софија... Биле смо нас две ученице. Ја и Надица. Занат је трајао шест месеци. Отац је платио 200 дин. и 2 м дрва.“ Када се вратила у Мокру отац јој је направио вертикални разбој „две соје, два кросна и тупица“. У соби је имала и хоризонтални и вертикални разбој. На вертикалном је ткала ћилиме и *шустикле ћилимарке*, а на хоризонталном је ткала пешкире. Ткала је скоро до 2003. године: „У моје време, у Паланци су још ткале ћилимарке Вука, Криста, циганка Банда.“ Душанка је, као и друге ћилимарке, ткала по поруцибини. Жене су јој доносиле бојену вуну, бирале величину и мустру ћилима. Вишак ћилима је „носила у Пирот у задругу“. Овако израђени ћилимови су најчешће поклањани као свадбени дар, за уселење, а не ретко су их мајке остављале деци за успомену. Вертикални разбој се најчешће израђивао од дрвета од букве. Четвороугаоног је облика, састављен од леве и десне вертикалне греде *сое*, и горњег и доњег вратила *кросна*. Око вратила навија се основа, са *нитам* око дугог ваљкастог штапа – *обнетилника*. Потка се сабија помоћу *тупице*.

Поступци који су претходили ткању

Пре ткања жене су приступале припремним радњама: одређивању дужине основе, припреми основе кроз поступке сновања, навијању и увођењу основе у разбој, односно у нита и брдо разбоја. У раду ћемо у основним цртама описати наведене поступке које је у пракси пратило низ допунских радњи. Сматра се да најтежи део ткања чини процес сновања. Обично су се у селу издвајале жене које су овладале знањем, вештином и спретношћу у извођењу овог процеса. Оне су биле веома цењене, јер је сам квалитет будуће тканине зависио од квалитета сновања и увођења. За почетак сновања било је неопходно одредити дужину основе, а то је захтевало познавање мера специфичног текстилног метричког система. Да би се одредила дужина основе

⁷⁶ *Калина* је локални назив за зову.

⁷⁷ Казивач: Стојановић Радислав, рођен 1931, село Бежиште.

неопходно је прецизирати који предмет се тка, његову дужину и ширину, као и густину основе.⁷⁸ И у овом крају се као мера за основну дужину користио лакат, који је приближно одговарао дужини од лакта до врха најдужег испруженог прста шаке. Дужина лакта је износила око 75 цм. Да би се лакше одредила дужина користило се *матовило*, или *рашак*, који је био најчешће у дужини једног лакта. Најмања мерна јединица у овом систему бројала је по три жице.⁷⁹ Тридесет жица формирало је *пасмо* или како се често користи у деминутиву *пасамце*. Укратко, у одмеравању дужине основе кориштен је тридесетични систем с разбрајањем жица све по три до десет.⁸⁰

Приликом сновања, као и у другим областима Србије, користили су се дрвени кочићи који су побијани у земљу на прописани начин. Овај процес се најчешће изводио у дворишту, а уколико је време лоше и у кући.⁸¹ Број кочића је зависио од дужине основе (3, 5, 7...). Жице основе пружале су се пажљиво поред кочића, при чему се на два кочића правио зев за ткање. Након тога, узицама су се повезивала пасамца (да се конци не би мрсили), и канапом или пругићима се правио зев. Затим се основа ланчањем, у облику осмице или плетенице, скидала с кочића и по одређеном редоследу поступака навијала на вратило.

Основа причвршћена за дашчицу уметала се у жљоб од вратила, које је постављено на два ракласта дрвета. Затим се изравњана основа пуштала свом дужином и на другом крају се везивала за санке са отежањем, на њих се стављало камење или су седала и деца. Овај процес навијања основе изводи више жена. Санке имају улогу да затегну основу која се навија на вратило и да је у ритму навијања затежу и отпуштају.⁸² Вратило се затим постављало на разбој и кроз систем поступака привезивало за предње вратило. На тај начин се градила основа. Врста ткања је одређивала број нита (2–4), и које ће се брдо користити, с коликим бројем пасама. Увођење су најчешће изводиле две жене. Једна жена је седела на задњем делу разбоја и кроз отворе нита пружала жице основе жени која је седела испред разбоја и уводила жице кроз брдо, а затим их везивала за предње вратило. Запињачом су се нити основе затезале. Уколико се уводила по једна жица кроз брдо (јединична) добијало се ређе ткиво ткања, а уколико су се уводиле по две жице, ткање је било гушће и чвршће. Средином двадесетог века појавиле су се и нумеричке ткачке шеме, па су жене на основу њих уводиле а затим по написаном редоследу газа подношке изводиле ткање.

⁷⁸ Под густином основе сматра број нити основе на 1 цм. Број жица основе добија се тако што се укупна ширина помножи с густином, а њиховим множењем се добија укупна дужина основе.

⁷⁹ На жалост, нисам успела да забележим локални назив. Крстић и Марковић наводе назив *чишаница* (Владић Крстић 1993: 126; Марковић 1978: 198).

⁸⁰ Владић Крстић *н. д.*

⁸¹ По неким подацима сновање се могло изводити и на дашчицама од ограде (тарабе).

⁸² У новије време кориштен је и чешаљ облика брда, у коме се по потреби постављају нити основе.

Ткање

Основа за ткање је била најчешће од конопље, добијена упредањем по-весма, као и од танко опрдене вуне. Мешањем основе добијало се *мелезно* платно. Најчешћа комбинација за ово платно била је конопља и памук или лан и памук. Зависно до тога колико је жица уведено у једно окце, поњаве су носиле назив *јединичне* или *дволичне*. Шара по основи добијала се посебним увођењем основе која се изводи по прописаним шемама. За ове предмете често се чују називи поњаве *на уводи* или *на претиси*. Често се шара *на коцке* добија када се приликом увода у истом ритму мења одређен број жица у две боје. Најједноставнији материјали или предмети су ткани *у две нитке* (назив за двонитне тканине), или су били *у четири нитке* или *четворно*. Платно се добијало тако што се уз помоћ *нитке* и *подношке* правио зев кроз који се *чунком*, *совељком* провлачила *преткава*, *претка*, или како је у тексту већ наведено и објашњено – *натка* или *потка*.

У двонитном ткању израђивани су основни материјали – постав (од конопље) или ћенарно платно (од лана), и у мањој мери памучно платно. Ове тканине су кориштене за израду одевних предмета и предмета постелног инвентара – чаршава, јастучница, итд. – пешкира, пелена и сл. Од вуненог предива у двонитној техници ткане су једноставне прекривке које су понекад украшаване разноврсним везилачким техникама.

Ткање у два нита се изводило самостално, али и као пратеће, декоративним техникама *на прсти*, *на гуженке* (кљечање), *на тојашке*... Ткањем *на дашчицу* орнаменти су се изводили тако што се кроз одигнуте пребројане нити основе провлачила дашчица која се при извођењу шаре вертикално подизала, а затим се чунком или гужвицом провлачило предиво жељене боје. На тај начин се добијало лице и наличје у контрасту, као у негативу. Иста шара је могла да се добије и пребирањем прстима, одакле је и назив предмета с тако добијеним шарамма добио назив *на прсти*. У овом крају су кљечани предмети били сразмерно мало заступљени. Шара се добијала пребирањем жељених нити основе кроз које се провлаче гужвице вуне којом се изводи орнамент.

Структура тканине добијене ткањем у четири нита гушћа је и користила се за грубље и дебље предмете и текстилије које трпе притисак и хабање. Четворонитни вунени предмети су разни груби покривачи – губери, черге, *црге*, поњаве – торбе, и др. У овој техници је израђивано и сукно, клашње или пртенице. Након ткања сукно је ваљано у ваљавицама – *тупавицама* – чиме се добијала компактнија текстилна структура погодна за хладноћу. Четворонитна ланена или конопљана тканина користила се за израду *сламарица*, *сламњача*, наличја јастучница, врећа, месала, простирки за јело приликом пољских радова, и сл.

Плетење, хеклање, нецовање и вез

Осим ткањем, текстилни предмети су се израђивали и украшавали текстилним техникама плетења, хеклања, нецовања и везом. Ручним плетењем су израђивани одевни предмети, али и завесе и прекривачи. Плело се на две или на пет игала израђених од дрвета или метала. Душанка Златковић (Панић), рођена 1921. у Мокрој, завршила је четири разреда основне школе пре Другог светског рата. Она се присећа којим редом је у школи учила текстилне технике: „Прво сам учила да плетем чипку од дебљи ћенар на еклицу. Шустикле смо плели за зид од плави вул (памук) па се навезе, са еклицом. Учитељица је била Живадинка из Паланке. Учили смо да штрикамо са пет игли чарапе и рукавице. У школи смо имали предмет Ручни рад. Штрика се штрикови, плет је само право. Џемпере смо плели касније.“

Пре рата у моду су ушли и одевни предмети добијени штрикањем на машини. Ова традиција се задржала и после Другог светског рата. Навели смо да су 1960. године у Белој Паланци евидентирана три штрикера (Медић *н. д.* 103). На терену смо забележили да су жене од седамдесетих до осамдесетих година плеле предмете и за тржиште, и на тај начин долазиле до допунских средстава. Радиле су за задругу у Пироту, за Сирогојно и за задругу у Белој Паланци. Словенка Нешић, рођена 1933, из Дражева, присећа се: „Сд седимо увече бадава, пре упалимо гасарче, она седне на једну столичицу, ја на другу, да плетемо. Нема спање док не исплетем џемпер до испод мишку. До један сат плетемо. Кад ми платише јакну за Сирогојно 500 динара, каква радост... Која жена оће да плете та оће, која неће, неће. 120 џемпира сам имала на књижицу. То је од Пирот, а за Паланку се мање радило, више од конач. За Паланку смо радили 1993. године.“⁸³

За хеклање се поред куповног памука користила и одредена конопља и лан. Руска Ранђеловић, рођена 1932. из Моклишта, наводи да су се „од клчине и завесе плеле, на једну иглу, еклицу, велика игла, дебела, са једну кућицу, има се нарочито за пртено, на пијаци се куповало.“ Претпостављамо да је реч о дебљој хеклици, тзв. *хекловачи*. Од конопље и лана још су хеклање и чипке за украшавање постелине, кошуља, завесе (виронге), јастучнице, прекривачи... У испитиваном крају има података да су чипке за украшавање кошуља рађене и иглом. Њима су украшаване *оје*, ивица отвора око врата ивице рукава. Назив за ову чипку је *шивена чипка* (Медић *н. д.* 96).

Средином 20. века у моду је ушла још једна текстилна техника – нецовање. Основни принцип у овој техници је попуњавање жељених квадратних празнина на реткој текстилној мрежи – систем основе и потке – добијене пружањем конца око равномерно распоређених ексера који су утиснути у правоугаони, дрвени рам. На терену смо забележили да се за нецоване предмете кори-

⁸³ Казивачице: Словенка Нешић Веца, рођена 1933, Нешић Јулијана Јулка, рођена 1936, село Дражево.

сти описни назив *шивено на рмца (рамови)*. Процес нецовања завесе Горица Петковић из Крупца објашњава: „Стави се рам колки ти је прозор, па основеш оно пртено, браон, фарбано у галици. Цветиће смо шили од бели памук.“ Шара се добијала тако што су се иглом и концем попуњавали квадрати, те одатле и потиче назив шивено. Други опис дале су Словенка Нешић Веца, рођена 1933, и Нешић Јулијана Јулка, рођена 1936. из Дражева: „Кад оћеш да нецујеш прво побијеш ексерчићи, па снујеш око њих: основа бела, а шара чињено у црвенкасто. Унутра смо пунили иглом, као цветови, једно празно, једно пуњено. Гледали смо шару.“ Оне још наводе да су поред завеса нецовале и прекриваче, шалове, *миљетија*. Текстилни предмети су украшавани у ткању и техником веза. У овој области, као и у суседним областима, вез је био умерено заступљен. Од одевних предмета највише су украшаване ручно плетене чарапе, делови кошуља а ређе и прегаче – *прегљаче* (вунене). Од предмета текстилног покућства вез је највише био заступљен на пешкирима, бошчама, украсним јастучницама, чешљарама, куварицама, шибицарама, а у мањој мери на прекривачима, чаршавима, столњацима, итд. Материјал на коме је извођен вез је био домаће, а од педесетих година и индустријске израде. Везло се на ланеном, *ћенарном* или памучном платну. Вез је извођен разнобојном куповном вуницом, памучним и свиленим концем. Седамдесетих година нарочито је био популаран нијансиран конач, тзв *фантазија*. Као технике веза најчешће се наводе *брзи вез*, *пуни вез*, *крстићи*.

Жене су везле по нацртаној или трукованој шари. У периоду између два светска рата власник трукерске радње у Белој Паланци био је трукер Станојевић. Своје производе је продавао у радњи, а касније и на пијаци. Забележено је да су и Роми по селима продавали труковане предмете: чешљаре, шибицаре, куварице. Услед тешке финансијске ситуације, али због удаљености од градских центара, жене су развиле и своје технике труковања и на тај начин одговориле захтеву времена. Нешић Јулијана Јулка, рођена 1936. из Дражева, овако објашњава процес труковања: „Ти ако оћеш да везеш узмеш од мене, ево имам јастук везени, озгор туриш шифон, трљаш кашиком алуминијском преко,⁸⁴ поправиш оловком цртеж и везеш. Мука те натера, ко има паре купи на пијаци, ко нема узме шифон и сам си трукује.“ На овај основни образац жене су доцртавале и своје шаре, а не ретко су и саме креирале комплетну композицију на којој се изводио вез.

У испитиваним селима вез се повезује са имућнијим домаћинствима. Младенка Дамјановић, рођена 1925. из Космовца, присећа се: „Ја сам пуно везла као девојћа. Везла сам чарапе. Били смо онако домаћинска кућа, ја сам била даровита. Имала сам вежене чарапе пуно, и женске и мушке. Даровала сам вежене чарапе на све.⁸⁵ Још имам девојачку вуницу с којом сам везла. Чарапе су црне, а с пуно боја се везе.“

⁸⁴ Да би остао отисак, кашике су се мазале машћу или утрљавале у корен косе. Слични начини труковања забележени су у околини Пирота (уп. Филеки 2010: 100)

⁸⁵ Односи се на свадбено даривање.

Малобројне испитанице су вез училе у школи, док већина истиче да су их научиле да везу мајке, старије сестре или женске рођаке, стрине, тетке, итд. Училе су кад су биле девојчице или као девојке. Као мотив за учење истичу се лична жеља, спретност и афинитет. Душанка Златковић, рођена 1921. из села Мокра, наводи: „Кецеле навезе неко ко хоће да буде модеран“, што значи да вез има и социјална значења у смислу истицања.

* * *

Домаћу текстилну радиност у белопаланчким насељима одликује дуг временски континуитет, вековима баштињена знања, искуство и вештине. О дугој традицији сведочи богата лексика, комплексне технологије текстилних сировина, нарочито изражене и присутне у обради текстилних нити путем чешљања, класификовања и обликовања влакна. Прелаз на машинско чешљање вуне у вуновлачарама, *влачулама*, који су жене радо прихватале због олакшица које је пружало, довеле су до значајних промена у обради вунених текстилних влакана. Вунена влакна чешљана овим путем била су једнообразна и обликована у тзв. *кудельће*. Машинским чешљањем је изостала могућност селектовања вуне по квалитету, где је свака категорија вунених влакана припремљених за даљу обраду имала своју одређену примену.

Треба истаћи чињеницу да су се користила два термина за потку, односно нити које се под правим углом укрштају и преплићу с нитима основе. То су називи *потка* и *натка*. По нашим сазнањима дистинкција је настала на основу сировинског порекла текстилне нити. *Натка* се користи за вунено предиво у функцији потке, док се термин *потка* користи искључиво за предиво исте функције које је биљног порекла – конопљу, лан или за куповни памучни конац.

Архаичност у процесу упредања влакана у нит препознаје се код ручног упредања дебелих предива за грубе покриваче – черге, *црге* – типичан инвентар сточарске културе. Значајно је такође да су у истраживаном подручју дуже него у суседним етно-географским областима израђивана и груба предива добијена упредањем влакана од две текстилне сировине. За израду тзв. *овиваних црга* користило се, на пример, предиво добијено упредањем влакана конопље и вуне, а прекривке под називом *гуња* израђиване су од предива добијеног мешањем козје и овчије длаке. Евидентирани су подаци о предмету гуњи, за чију употребу је кориштена и кострет, која је реликт из периода када је ова сировина била много више у употреби. О томе сведочи истраживање о черги „добру дугог трајања“, које је на основу архивске и етнографске грађе спровела Ђурђица Петровић (Petrović 1983: 483–504).

Основне текстилне сировине биле су вуна, конопља, лан и козина. Према писаним изворима *ћенарно* (ланено) платно се пре Другог светског рата

више користило и било је главна сировина биљног порекла. Такође, треба истаћи да се у овом традиционално сточарском крају козина задржала дуже у употреби него у другим крајевима, чак и у периоду након забране држања коза 1947. године. Седамдесетих година долази до крупних друштвено-економских и демографских промена. У овом периоду постепено се гаси производња конопље и лана, а њих замењују куповна платна и готови индустријски производи. Жена ослобођена великих обавеза везаних за прераду конопље замењује учењем нових техника ткања. У том периоду се и интензивирају друге текстилне технике: плетење, нецовање и вез, на чије прихватање су највише утицали увођење школовања и женска штампа.

Крајем двадесетог века и у првој деценији двадесет првог века, евидентни су остаци процеса прераде текстилних сировина у виду ручног чешљања вунених влакана, предења и плетења. Ови рудименти највише су заступљени у селима у којима је комуникација с градским центрима Белом Паланком, Пиротом и Нишом отежана.

Литература

- Васић, Тодор. Професионална покретљивост сеоског становништва и раслојавање породичне задруге у Горњем Понишављу и Лужници. *Пиротски зборник 2*. Пирот: Новинско-издавачка кућа „Слобода“, 1969.
- Владић Крстић, Братислава. Промене у текстилној радиности Ђердапског Подунавља. *Гласник Етнографског музеја у Београду 57*. Етнографски музеј у Београду, 1993.
- Владић Крстић, Братислава. *Преслица у традиционалној култури Србије*. Каталог изложбе. Етнографски музеј у Београду, 1995.
- Владић Крстић, Братислава. Текстилна радиност у Књажевцу и околини у прошлости и данас. *Гласник Етнографског музеја у Београду 61*. Етнографски музеј у Београду, 1997.
- Вучо, Никола. Распадање еснафа у Србији 1. *ПИСАН ССХХII (5)*. Београд: Историјски институт, 1954.
- Јоцић, Живота. Белопаланачка насеља у писаним изворима до 1877. године (наставак). *Белопаланачки зборник 6*, 2010.
- Костић, Михајло. *Белопаланачка котлина, друштвеногеографска проучавања*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“, 1970.
- Костић, М. Михајло, *Коритница, антропогеографска испитивања*. Српски етнографски зборник LXVII. Београд: Српска академија наука, 1954.
- Марковић, Загорка. Женска домаћа радиност. *Гласник Етнографског музеја у Београду 38*. Београд: Етнографски музеј у Београду, 1975.
- Марковић, Загорка. Текстилна радиност. *Гласник Етнографског музеја у Београду 42*. Београд: Етнографски музеј у Београду, 1978.

- Медић, Вјера. О белопаланачкој ношњи. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 75. Београд: Етнографски музеј у Београду, 2011.
- Милићевић, Милан Ђ. *Краљевина Србија*. Београд, 1884.
- Николић, Владимир. *Из Лужнице и Нишаве*. СЕЗБ XVI. Етнолошка грађа и расправе. Београд: Српска академија наука, 1910.
- Николић, Јованка. Мутавције из Ниша и околине. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 18. Београд, 1955.
- Радовић, Босилка. Гајење и обрада лана и конопље у народу. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 19. Београд: Етнографски музеј у Београду, 1956.
- Савић, М. Миливоје. *Наша индустрија и занати, њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност* VIII део. Сарајево: Издање Министарства трговине и индустрије, 1930.
- Филеки, Ирена. Вез и чипка у Пироту и околини. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 74 (2). Београд: Етнографски музеј у Београду, 2010.
- Цветковић, Марина. Текстилна радиноост у околини Пирота у другој половини XIX и у XX веку. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 74 (1). Београд: Етнографски музеј у Београду, 2010.
- Petrović, Đurđica. Записи о сержи (čergi). *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena* 49. Zagreb, 1983.
- Šmeclerović, Miodrag, Đorđević, Dragan, Novaković, Mile. Bojenje tekstila bojama iz prirodnih izvora. *Hemijska industrija* 60 (5–6). Beograd: Tehnološko-metalurški fakultet, 2006.

Marina Cvetković

TEXTILE MANUFACTURING IN THE VICINITY OF BELA PALANKA

Summary

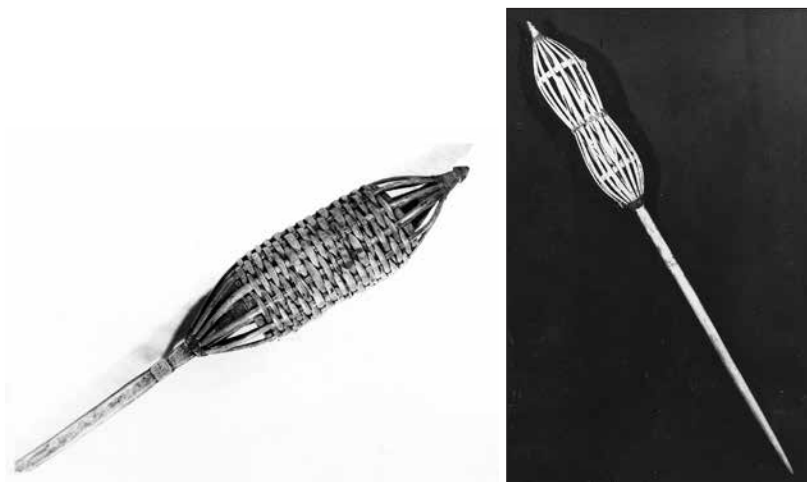
The paper presents specific characteristics of traditional textile manufacturing in rural areas in the territory of the municipality of Bela Palanka that were recorded during the 2009-2011 field research. The complex process of textile manufacturing, which implies centuries-old traditional knowledge and skills, is presented in the paper through the technology of textile raw materials and weaving cottage industry. Special emphasis is placed on archaic cattle-raising elements as well as on the gradual transformation and reduction of certain stages in the process of textile manufacturing within self-sufficient communities. These changes begin with the use of craft services (carders, dyers, fullers, cloth makers, carpet makers, weavers) and end with the shutdown of the textile cottage industry, which was almost completely replaced by the factory system of textile manufacturing. The main sources are verbal, physical (museum objects and available items preserved in rural households), and written.

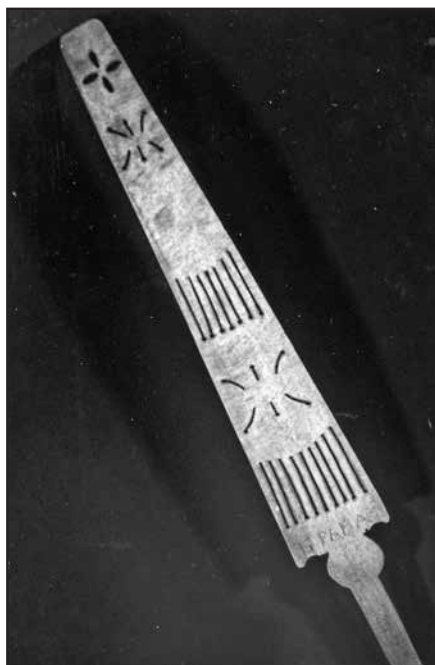
Слика 1. Гребена, Бела Паланка, ЕМ н. инв. бр. 18419

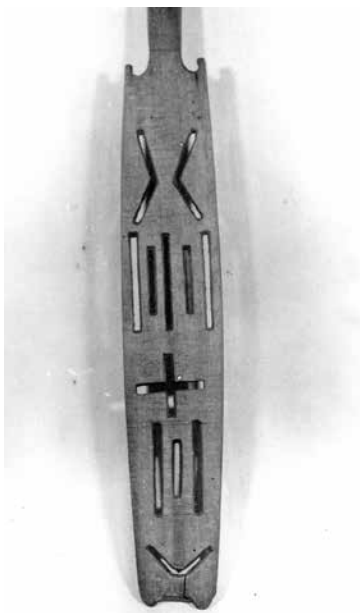
Слика 2. Четка за кудељу, Шљивовик, ЕМ н. инв. бр. 18468

Слика 3. Преслице вурке

Слика 4. Преслица, Бежиште, ЕМ н. инв. бр. 18483

Слика 5. Преслица, Шљивовик, ЕМ н. инв. бр. 18465

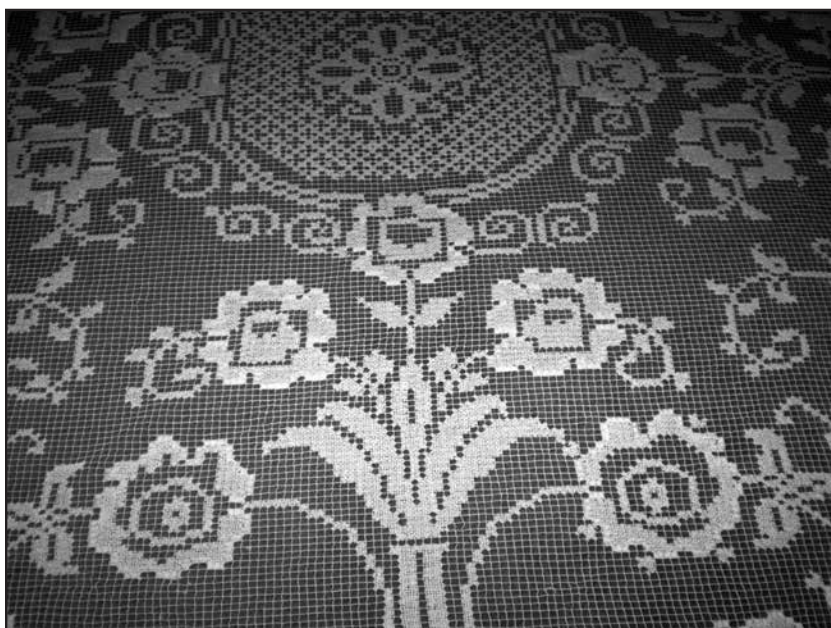

Слика 6. Преслица, Доња Коритница, ЕМ н. инв. бр. 18453

Слика 7. Фарбање вуне у јасену, кућа Словенке Нешић, Дражево, забележено 14. октобра 2010.

Слика 8. Нецовани прекривач, део

Слика 9. Вежена куварица

Слика 10. Казивачица Јелица Јерemiћ, рођена 1935, село Тамњаница, забележено 22. новембра 2011.